Kolik řečí umíš?

V souvislosti s výchovou a se vzděláváním neslyšících dětí se u nás v poslední době stále častěji mluví o tzv. BI-BI (bilingválním a bikulturním) modelu. Avšak mnozí rodiče i pedagogové mají o bilingvismu dosud pouze mlhavé představy. Proto jsme se rozhodli zařadit příspěvek, který o bilingvismu pojednává velmi obecně, bez konkrétních aplikací na výchovu a vzdělávání neslyšících dětí.

PROČ PSÁT O BILINGVISMU?

Dnes se většina lidského světa dá označit za bilingvální. Problematice bilingvismu se ve světě věnuje řada odborníků. V posledních letech se poněkud opožděně začíná také v naší republice v souvislosti s otevřením hranic a s větším přílivem přistěhovalců stále častěji hovořit o problémech menšin a jejich vzdělávání. Toto „zpoždění" se dá do jisté míry vysvětlit uzavřeností naší republiky v poslední polovině minulého století, kdy jsme sice žili v bilingválním česko-slovenském prostředí, ale kde vzájemná blízkost obou jazyků nevyžadovala speciální přístupy k problematice, a kdy se před problémy jazykových menšin žijících v našem státě zavíraly oči.

CO JE MATEŘSKÝ JAZYK ?

Mnoho bilingvních jedinců má problém s odpovědí na otázku, který z jazyků je jejich mateřským jazykem. Tato otázka může být podstatná například v situaci, kdy má být rozhodnuto, kterým jazykem bude příslušník jazykové menšiny vzděláván. Existují čtyři kritéria, podle kterých je možné mateřský jazyk definovat (Skutnabb-Kangas 1984, s. 12–15):

1) kritérium původu:

a) Mateřský jazyk je ten jazyk, kterým mluví matka jedince, popřípadě osoba, která se na jeho výchově nejvíce podílí.

b) Mateřský jazyk je ten, který se jedinec naučil jako první.

2) kritérium kompetence: Mateřský jazyk je ten, který mluvčí umí nejlépe.

3) kritérium používání (funkce)**:** Mateřský jazyk je ten, který jedinec nejvíce používá.

4) kritérium identifikace: Mateřský jazyk je ten, se kterým se jedinec sám identifikuje, nebo ten, který je mu připisován rodilými mluvčími daného jazyka.

DEFINICE BILINGVISMU

Existuje mnoho definic bilingvismu, neboť řada odborníků, kteří se touto problematikou zabývají, na ni pohlíží z různých úhlů pohledu. My zde uvedeme základní rozdělení definic podle čtyř kritérií, jehož autorem je finský jazykovědec **T. Skutnabb-Kangas**. Tato čtyři kritéria jsou opět kritérium původu, kompetence, používání a identifikace (Skutnabb-Kangas 1984, s. 81–89):

1) **kritérium původu:**

„Jedinec se učí oběma jazykům od začátku v rodině od rodilých mluvčích." (M. Swain)

2) **kritérium kompetence:**

- *„Ovládání dvou jazyků jako jazyků rodných."* (L. Bloomfield)
- *„Aktivní, kompletně vyrovnané ovládání dvou nebo více jazyků."* (M. Braun)
- *„Kompletní ovládání dvou rozdílných jazyků, bez vzájemné interference jazykových procesů."* (J. P. Oestreicher)
- *„Alespoň nějaké znalosti a částečné ovládání gramatické struktury druhého jazyka."* (R. Hall)
- *„Mluvčí rozumí cizímu jazyku, ale není schopen jím mluvit."* (J. Pohl)

3) **kritérium používání:**

„Bilingvismus je střídavé užívání dvou nebo více jazyků jedním mluvčím." (W. F. Mackey)

4) **kritérium identifikace:**

- *„Mluvčí se identifikuje s oběma jazyky, jazykovými komunitami a jejich kulturou.“* (B. Malberg)
- *„Mluvčí musí být při používání druhého jazyka akceptován rodilými uživateli tohoto jazyka.“* (B. Malberg)

Jak je patrno z výše uvedených definic, může být vymezení bilingvismu velmi úzké – zahrnující jen relativně malou skupinu mluvčích –, nebo naopak velmi široké – zahrnující do představy bilingvního mluvčího každého člověka, který se „setkal s cizím jazykem“.

Je zřejmé, že není jednoduché a snad ani prakticky možné utvořit jedinou generalizující definici námi sledovaného pojmu, která by uchopovala danou problematiku v celé její šíři a nahlížela ji ze všech úhlů pohledu, aniž bychom se dopouštěli značných zjednodušení. Není to ostatně ani cílem této práce. Pro zajímavost však přeci jenom uveďme jednu z definic, pokoušející se o výstižnost:
„Bilingvální mluvčí je někdo, kdo je schopen užívat dvou (nebo více) jazyků v jednojazyčných nebo v dvojjazyčných komunitách v souladu se sociokulturními požadavky těchto komunit (či mluvčího samotného) na jedincovu komunikační a kognitivní kompetenci na stejné úrovni jako rodilí mluvčí, a zároveň někdo, kdo je schopen se jednoznačně identifikovat s oběma (či se všemi) jazykovými skupinami (a kulturami) či jejich částmi.“ (Skutnabb-Kangas 1984, s. 90)

TYPY BILINGVISMU

Bilingvismus se může vyskytovat v mnoha varietách a být nahlížen z různých úhlů pohledu. Uvedeme proto pouze základní dělení, jehož autorkou je A. Hudáková:

1) Dělení bilingvismu na **kolektivní** a **individuální** se týká počtu jedinců, kteří jsou do tohoto jevu zahrnuti.
- **Bilingvismus kolektivní:** Situace, kdy všichni členové (většina členů) společnosti jsou bilingvní. Vyskytuje se v zemích, které mají více oficiálních jazyků. O kolektivním bilingvismu hovoříme také v souvislosti s menšinovými komunitami, jejichž jazyk není oficiálně uznáván a jejichž členové jsou nuceni naučit se jazyk většiny.
- **Bilingvismus individuální:** Bilingvní jsou pouze jednotlivci.

2) Dělení na **bilingvismus s dominancí jednoho z jazyků** a **bilingvismus vyvážený** se týká jazykové kompetence jedince v obou jazycích.
- **Bilingvismus s dominancí jednoho z jazyků:** Znalost jazyků není vyrovnaná.

Osvojení obou jazyků nemusí probíhat na všech úrovních (porozumění mluvené řeči, produkce mluvené řeči, čtení a psaní). Například mnoho jazyků světa psanou formu nemá, a přesto existují rodilí mluvčí těchto jazyků.[1]
- **Bilingvismus vyvážený:** Mluvčí ovládá oba jazyky na stejné (podobné) úrovni. O vyváženém bilingvismu hovoříme například v případě jazykové situace dětí ze smíšených manželství, kdy oba rodiče jsou rodilí mluvčí svého jazyka a dítě je vystaveno oběma jazykům relativně stejnou měrou.

3) Dělení na bilingvismus **simultánní** a **sekvenční** bere v úvahu čas, kdy dítě bylo jazykům vystaveno.
- **Bilingvismus simultánní:** Jedinec se oba jazyky učí současně (ve stejnou dobu).
- **Bilingvismus sekvenční:** Jedinec se učí druhý jazyk až ve chvíli, kdy první jazyk už ovládá.

4) Rozdělení bilingvismu na **přirozený** a **umělý** se týká prostředí a způsobu, kde a jak se jedinec jazykům naučil.
- **Bilingvismus přirozený:** Mluvčí se učí oba jazyky v přirozené komunikaci, bez formálního vyučování.
- **Bilingvismus umělý (školní):** Výsledek formálního vyučování ve škole.

VLIV BILINGVISMU NA PSYCHIKU DÍTĚTE

Na tuto otázku se snažilo hledat odpověď mnoho psychologů, lingvistů i pedagogů. Dříve převládal názor, že bilingvismus negativně ovlivňuje intelektuální vývoj dítěte. Někteří psychologové upozorňovali na nebezpečí směšování obou jazyků a zpomalení osvojování jazyka, jiní odborníci byli dokonce přesvědčeni, že bilingvismus omezuje kapacitu mozku, a limituje tak schopnost nabývání jiných znalostí a bývá příčinou vzniku koktavosti (Valentová 1998, s. 43).

Výsledky pozdějších výzkumů však tyto názory jednoznačně vyvrátily a naopak poukázaly na mnohé výhody, které bilingvismus přináší. Jsou to například:
- **větší vědomí arbitrárnosti jazyka,**
- **rychlejší oddělení významu od formy,**
- **větší schopnost kreativního myšlení,**
- **větší kognitivní a jazyková variabilita,**
- **větší schopnost při tvoření představ.** (Jabůrek 1998, s. 8)

V neposlední řadě můžeme upozornit na skutečnost, že znalost dvou jazyků

umožňuje bilingválním jedincům komunikovat se širším okruhem lidí, poznat lépe jejich zvyky i kulturu, a stát se tak citlivějšími a tolerantnějšími vůči rozdílným způsobům myšlení.

BILINGVÁLNÍ VZDĚLÁVÁNÍ (školní bilingvismus)

Je patrné, že problematika bilingvismu úzce souvisí se vzděláváním. Existuje celá řada způsobů bilingválního vzdělávání, lišících se v závislosti na množství faktorů (bilingvální vzdělávání a výchova v rámci rodiny, předškolní bilingvální výchova, bilingvální vzdělávání v cizojazyčných školách, bilingvální vzdělávání Neslyšících jako jazykové menšiny, bilingvální vzdělávání etnických či kulturních jazykových menšin na území cizího státu atd.)

Vzhledem k rozsahu této práce se omezíme pouze na **problematiku formálního bilingválního vzdělávání jazykových menšin v rámci cizího státu prostřednictvím speciálních institucí (škol)**.

Při komunikaci menšin s okolím si v tomto případě vzájemně konkuruje menšinový jazyk, používaný minoritou, s jazykem oficiálním, většinovým. Jazykovou menšinu může v rámci jednoho státu tvořit:
a) skupina přistěhovalců, jejichž jazyk je rozdílný s jazykem většiny,
b) skupina jedinců, jejichž území se stalo součástí většího politického celku a jazyk většiny je jejich oficiálním vzdělávacím jazykem,
c) cizí státní příslušníci či skupiny obyvatel krátkodobě pobývající na území cizího státu,
d) neslyšící lidé, jejichž vizuálně-motorický jazyk znakový je odlišný od většinového audio-orálního jazyka mluveného.

Různé typy bilingválních vzdělávacích programů určených pro vzdělávání jazykových menšin se zaměřují na podporu dvojjazyčnosti – souběžné vzdělávání v obou jazycích – s důrazem kladeným na její udržení, nebo naopak upřednostňují asimilaci minoritního mluvčího k většinovému jazyku. Uveďme si zde pro přehlednost základní klasifikaci těchto vzdělávacích programů, jejímž autorem je J. Fishman (Arnberg 1983, s. 11–12):
1) Přechodný bilingvismus: Menšinový jazyk je užíván do té doby, než znalosti dítěte dosáhnou takové úrovně, že může být vzděláváno většinovým jazykem.
2) Jednogramotný bilingvismus: Oba jazyky jsou rozvíjeny v oblasti produkce a percepce řeči, gramotnost je však podporována pouze u většinového jazyka.
3) Částečný bilingvismus: V obou jazycích je rozvíjena produkce a percepce řeči i gramotnost, u menšinového jazyka se však omezuje pouze na oblasti,

které se týkají minoritní komunity a kulturního dědictví.
4) Kompletní bilingvismus: U dětí jsou rozvíjeny oba jazyky ve všech oblastech (produkce a percepce řeči, čtení, psaní, myšlení). Výuka se také zaměřuje na znalosti reálií a kulturního dědictví společností, hovořících danými jazyky (tento typ vzdělávacího programu podporuje **bikulturismus**).

BILINGVÁLNÍ VÝCHOVA VE SMÍŠENÝCH MANŽELSTVÍCH (přirozený bilingvismus)

Zaměřme se nyní na situaci, která se v souvislosti s problematikou bilingvismu velmi často objevuje – na výchovu dětí ve smíšených manželstvích, kde každý z rodičů hovoří jiným rodným jazykem. Ačkoli je v dnešní době všeobecně přijímán kladný vliv bilingvální výchovy na jedincovu identitu (viz výše), je poměrně zajímavé, že řada rodin, které vychovávají své děti v dvojjazyčném prostředí, o správnosti této výchovy pochybuje. Pro ilustraci můžeme zmínit některé problémy, s nimiž se mohou rodiče, žijící ve smíšeném manželství, potýkat.[2]

Někteří rodiče se například obávají, že se jejich dítě nenaučí pořádně ani jeden jazyk. Tento názor odborníci vyvracejí a zdůrazňují fakt, že **naučit se zároveň dvěma nebo více jazykům je pro dítě zcela přirozené** (Lukeš 2000, s. 16). **Je však nutné, aby si dítě spojovalo daný jazyk s určitou situací nebo osobou.** Rodiče by se měli rozhodnout, v jakých situacích se kterým jazykem budou s dítětem dorozumívat, a potom tento plán důsledně dodržovat. **Dítě, které se učí svůj první jazyk, nechápe, že existují různé, vzájemně nesrozumitelné jazyky.** Nejdříve se mu budou plést, ale kolem třetího roku věku se je naučí odlišit (Lukeš 2000, s. 16).

Další problém je spatřován v situaci, kdy *jeden z rodičů nerozumí jazyku svého partnera a obává se, že tento fakt se později neblaze odrazí v jeho vztazích s potomkem – nebude rozumět komunikaci mezi partnerem a potomkem, obává se tajné komunikace „za zády"*. Vyvrátit tuto obavu není tak jednoduché. Nutno ale podotknout, že tento stav v rodině může nastat i v případě, že oba rodiče hovoří stejným jazykem – celý problém spadá spíše do sfér problematiky vzájemné důvěry a vyrovnaných vztahů v rodině.

Při sledování podobných diskusí však můžeme s uspokojením dospět k názoru, že ačkoli se stále ještě vyskytuje mezi rodiči řada pochybností o způsobu, jak správně dvojjazyčně vychovávat své dítě, z převážné většiny příspěvků, které svou radou (vycházející z osobních zkušeností) tápajícím

rodičům pomáhají, je patrno, že **dvojjazyčná výchova se i v České republice stává zcela běžným a žádoucím jevem.** [3]

Kateřina Doskočilová

Literatura

Arnberg, L. *Bilingual Education for Preschool Children.* Linköping 1983.
Fitzpatrick, F. *The Open Door.* Clevedon, 1987.
Hudáková, A. *Bilingvismus z pohledu rodičů.* INFO Zpravodaj, 2001, č. 4, s. 7–9.
Jabůrek, J. *Bilingvální vzdělávání neslyšících.* Praha: Septima, 1998.
Lukeš, D. *Nebojme se dvojjazyčné výchovy.* Lidové noviny, 29. 12. 2000, s. 16.
Skutnabb-Kangas, T. *Bilingualism or Not: The Education of Minorities.* Clevedon, 1984.
Valentová, P. *Bilingvální vzdělávání sluchově postižených jedinců.* Diplomová práce. Praha: Katedra speciální pedagogiky PedF UK, 1998.

[1] Viz též definice R. Halla: *„Mluvčí má alespoň nějaké znalosti gramatiky druhého jazyka a částečně ji ovládá.“* (Skutnabb-Kangas 1984, s. 82)
[2] Jako inspirace nám sloužila stále probíhající internetová diskuse na serveru www.rodina.cz, v níž si rodiče vyměňují své zkušenosti s bilingvální výchovou.
[3] Bylo by jistě zajímavé doplnit informaci o tom, kdo a jak je v České republice bilingválně vzděláván; na serveru ministerstva školství www.msmt.cz se nám však bohužel nepodařilo potřebné informace nalézt.